

MİLLİ TARİX ELMI MÜQƏDDƏSDİR,

ONU DƏRK ETMƏK ÜÇÜN Ə.ABİD, M.Ə.RƏSULZADƏ... MƏNİMSƏNİLMƏLİDİR

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Ərəb işğalı ilə nöinki mövcud həyatı yaşayanların mənəviyyəti, həyat tərzi dəyişir, islamaşırı, mənəviyyət abidələri, folklor ədəbiyyatı da islamaşırı. Bunu çox həssaslıqla gören Ə.Abid yazır: "Bu islami hərəket xalq siniflərinə yeni-yeni tələqqilər verməklə bərabər, ümumi məx-lifə yaşayan ənənələr ilə bərabər ədəbi mövzular da islamaşıyordu. Əlimizdəki Qorqud mənəqəbələri, "Oğuznamə"nin az-çox islamaşmış bir qismidir.

Bütün mövzuları Qafqaz və Azərbaycan torpaqlarında vücudə gələn vəqelərə aid olan və ədəbiyyatının ilk dövrlərini aydınlaşdırmaq üçün mühüm bir material təşkil edən Qorqud kitabı tamamilə bu dövrün ümumi xarakterlərini ehtiva etdiyindən, onu bu qismdə tədqiq etmək icab etdi. Müsəlmanlıqdan əvvəlki inam və etiqaqların izlərini daşıyan "Oğuznamə" ərəb dilinin tutunmasını mütəəqib qüvvəli bir surətdə inkişaf eyləyən Quran ədəbiyyatının təsiri altında yerini islami bir şəkildə doğan başqa xalq müdələrinə tərək edərək meydana çıxmışdır: də islami bir şəkil alaraq uzun müddət yaşamışdır".

Şərhinə davam edən Ə.Abid yazır: "Oğuz mənəqəbələrinin ədəbiyyatımızdan qalxması islamiyyətin başlanğıcında olma-mışdır. Bunlar müsəlmanlığın intişarından sonra da çox zamanlar qüvvətlə yaşamışdır. Azərbaycan və Qafqaz içində on səkkizinci əsrə qədər davam etdiyini bizə bir çox vəsiqə göstərir.

Oğuzların tarix səhnəsinə çıxması ilə onların həyatında yer almış "Rəsul-əley-hissələm zəmanına yaqın Bayat boyundan, Qorqud ata diyərlər bir ər qopdu. Oğuzun ol kişi təmmam bilicisiydi - nə diyərsə olırdı. Qaibdən dürlü xəbərlər söylərdi. Həq təala anın könlünə ilham edərdi.

Qorqud ata Oğuz gövmünün müşkülünü həll edərdi. Hər nə iş olsa, Qorqud ataya tanışınla işləmələrdi. Hər nə ki, biyirsə qəbul edərdi, sözlün tutub edərdi..."

Qorqud obrazı - cəmiyyətin inkişaf qanunlarını bilən tarixçi üçün təbii sosial-mənəvi hadisə - etnik-milliyət yaranış təqdim edən dastanımızı adına çıxıb, onun "Kitabi-Dədə Qorqud" adlanması ilə onun etnik məzmununa yanlış kölgə salan səviyyədə yüksələn, sanki dastan bunun haqqındaymış kimi görünən çoxsaylı Qorqud obrazının dastanımızda, Qafqaz - Azərbaycanda xüsusi yer alması səbəblərindən müasir tarixçilərimizin bəhs edib bilməməsi tarix elminin səviyyəsinin göstəricisidir.

Lakin müstəqillik illərində belə dünya Qorqudsünaslığında bu sualı ilk dəfə elmi səviyyədə cavablandırmış Ə.Abidin elmi mülahizəsindən bəhs olunmaması, ona münasibət göstərməsinə alimlərimizin səviyyəsinin çatmaması ilə bərabər digər qaranlıq məqamların da olması düşünüləndir.

Türklərin, xüsusən, oğuzların tarix səhnəsinə çıxması ilə onların həyatında xüsusi yer alan Qorqud obrazı ilk dəfə Bartold başda olmaqla rus qorqudsünaslarının diqqətini çəkmişdir. Lakin onlar məsələyə aydınlıq gətirə bilməmişlər. Nəhayət, rus qorqudsünaslarının mülahizələrində tədqiqatə cəlb olunmaqla "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Qorqud obrazı ilə türklərin həyatında onların tarix səhnəsinə çıxması ilə mövcud olan Qorqud obrazlarının mənşəyi, əlaqə və münasibətinə aydınlıq gətirməyə cəhd edən və məqsədinə nail olan Ə.Abid olmuşdur. Beləliklə, çoxsaylı mənəb və tədqiqlərə istinadən Dədə Qorqud - "Rəsul-əleyhissələm zəmanına yaqın Bayat Boyundan Qorqud derlər bir ər qopdu. Oğuzun bilicisiydi nə dersə olurdu; Salur Qazanın müasiri Qorqud, Ceyhun çayının aşağı sahilində oğuzların rəisi İnal bəyin müşaviri, ondan sonra dörd xana müşavir Qorqud, Əbubəkrin xəlifəliyi zamanı Türküstandan ərəbistanə getmiş, islami qəbul edib qayıdaraq vətəninə yayan Qorqud, vaxtı ilə oğuzlara başçılıq etmiş Qorqud bin Əbdülləmid, XII əsr ərəb müəlliflərinin haqqında məlumat verdiyi tarixdə siyasi fəaliyyəti ilə məşhur Qorqud - tədqiqatçılar bu Qor-

qudların heç birinin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Qorqud olmadığı qənaətindədir.

Nəhayət, Qorqudla bağlı yerlərdən bəhs edən Ə.Abid yazır: "Yaxın əsrlərə qədər Qorqudun şöhrəti Sır-Dəryadan Şərqi Anadoluya qədər böyük bir sahəyə yayılaraq hakim olmuşdur. XIX əsrdə Türkməstanda Qorqudun xalq tərəfindən xüsusi xidmət edilən, ziyarətəqah olan mənəqəbəsi yaşamışdır. Qorqudun ona qazılan qəbirləri bəyənəməyib özünə qəbir qazması, Özbək xanına islami qəbul etdirməsi haqqında əfsanə geniş yayılmışdır. Qırğızlar arasında ölümdən qaçan Qorqud haqqında əfsanə daha məşhurdur. Türkmənlər arasında Qorqudun özünə qəbir qazması əfsanəsi eyni ilə Qırğız-Qazaxlar arasında da mövcuddur. Volqa hövzəsi Saray şəhəri yaxınlığında "Qorqud astanası" toponimindən məlumat verir. Şərhinə davam edən Ə.Abid yazır: "Qorqudun şöhrətini yaşadan yerlərdən biri Anadoludur... Bir cümlə ilə xülasə etmək istəsək alplar devri Anadolusunun bütün Şücaiy - Zevciyyə və əxlaqiyəsinin əl bariz olaraq bu əsərdə görmək mümkün olduğunu söyləyə bilərik". "Təpəgöz" əfsanəsi Anadolunun bəzi kəndlərində hələ də yaşamaqdadır. Qafqaz və Azərbaycan türklərinin yaddaşında Qorquddan bəhs edərək mənəbələrə istinadən XII yüzildə Oğuznamələrin burada xüsusi nüfuza malik olmasından bəhs edərək, Rus imperiyası yazarlarının oğuzların buraya Səlcuq imperiyası zamanı gəlməsini ərəb mənəbələri əsasında təkzib edir. Qafqaz və Azərbaycanın yaranışdan oğuz vətəni olduğunu diqqətə çəkir. Rus imperiyası yazarlarının bu saxta deyimini "qəbula layiq görülməzliyi"ni bildirərək yazır: "Qorqud hekayələrinin son əsrlərə qədər Azərbaycan və Qafqaz türkləri arasında yaşadığı haqqında az-çox material rast gəliyoruz". O, alman səyyahı Olearinin 1638-ci ildə Dərbənd əhalisi içində Qorqudun ruhani mahiyyətində "ozan" kimi qiymətləndirilməsini diqqətə çəkir. Oleari Dərbənddə Qorqudun qəbrini gördüyünü, ziyarətçilərin qəbrə çox mum yaxmalarından pozulmasını bildirir. Türk səyyahı Evliya Çələbinin də Dərbənddə Qorqudun qəbrini ziyarətəqah kimi görməsini yada salır, hətta Şirvanşahların ona etiqaq etdiyini iqtibas edir və yazır: "Görünüyor ki, Qorqudun Seyhun sahilindəki əski Oğuz paytaxtında olduğu kibi, Dərbənd şəhərində də qəbri varmış".

Mənəb və tədqiqatlar istinadən oğuzlar, onların məşhur qəhrəmanı Qazan xan və xanımı Burla xatun haqqında xatirələrin yaşamasından məlumat verir. Həmçinin Olearinin Urmiya şəhərində Qazanın zövcəsi Burla xatunun qəbrinin olması haqqında məlumatı diqqətə çəkdirir. Həmçinin 1722-ci ildə I Pyotrla Dərbəndə gələn knyaz Kantemirin və şəhərdən oğuzlara və Qorquda aid xatirələr topla-mağını xüsusi vurğulayaraq yazır: "Qorqud hekayələrinin Qafqaz və Azərbaycanda qüvvətlə yaşamış olduğunu göstərən vəsiqələrin ən eyisi "Kitabi-Dədə Qorqud"un özüdür" - yazan Ə.Abid Azərbaycanda Qorqudla bağlı xatirələrə "Qorqud mənəqəbəsinin bəhs etdiyi yerlər bizim məmləkətimizdir" adlı paraqraf ayırır. Oğuzun lirikaya çevrilmiş tarixi olan bu paraqrafə şərh vermər, oxumağı oxucunun ruhunun, təfəkkürünün və tarixə elmi yanaşma istəyinin ixtiyarına buraxıram.

Beləcə, tarix səhnəsinə ilk dəfə çıxan Oğuz tayfalarının həyat tərzi əks etdirən dastandakı yer-yurd, dağ, çay və s. adların Azərbaycanda olması, dastanın dilinin Şərqi oğuz ləhcəsi olmasına istinadən Ə.Abid yazır: "...Qorqudun Bayat qəbiləsindən olduğunu əlavə etsək, əlimizdəki "Kitabi-Dədə Qorqud"un bizim ədəbiyyatımızın məhsullarından ədd edilməsinə heç şübhə qalmaz".

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını araşdırmağa başladığı vaxtdan Qorqud çoxluğundan bəhs edən tədqiqatçılardan Ə.Abid qədər müxtəlif Qorquddan bəhs edən, məlumat verən ikinci bir tədqiqatçı ilə rastlaşmadım. Bu istiqamətdə ciddi araşdır-

malar aparsaq, oğuz-türk tarixindən yeni Qorqudlar aşkarlanacağını əminliklə demək olar. Rus qorqudsünaslarının və Ə.Abidin araşdırmalarından görüldüyü kimi, onlar ayrı-ayrı dövrlərdə yaşamış qorqudlardır. Bir oğuz olaraq Oğuzlar arasında qazandığı nüfuzla etnik-milliyət yaranış dastanımıza adını vermiş Qorqudla birbaşa heç bir əlaqəsi yoxdur. Onların hamısını birləşdirən, eyni mərtəbəyə ucaldan daşıdıqları eyni dəyərlərdir. Elə bu səbəbdən də adı dünyagörsülə, baxışla yanaşı müxtəlif zamanın şəxsiyyətləri olduqları nəzərə çarpır, onların hamısı eyniləşir, doğmalaşır.

Elmi dərkətmə, alimlik səviyyəsi olan şəxs tədqiqatının cavab verməli olduğu bu sualdan yan keçə bilməzdi. Müxtəlif xalqlar kimi formalaşan türklərin vahid mənşəyi, bu mənəbədə doğan milli birlik ideyası kimi yaşayan səbəblər müxtəlif tarixi dövrlərdə yaşayan Qorqudların eyni-niyətində aşkarlanmalı idi. Ə.Abid cəsərtlə bu eyniyyəti doğuran səbəbləri tapmağa girişir. Bartoldun tədqiqatında belə bir fakla rastlaşır ki, o, türkmənlərin xatirəsində yaşayan Qorqudla qırğızların yaddaşında yaşayan Qorqudu müqayisə edən Bartold bu nəticəyə gəlir: "Görək türkmən, görək qırğız rəvayətləri müstəqil bir mədəniyyətdən gəlir. Qırğızlar Aşağı Seyhunun qədim sakinlərindən (oğuzlardan) keçmişdir". Ə.Abid Bartoldun mülahizəsinin təsdiqi üçün yazır: "Əbubək Abdullah bin Aybək əl-Dəvadariyə mürciət edəcək olursaq, tamamilə Bartoldun fikrini təyid edəcək olur. Yuxarıda da izah etdiyimiz kibi Dədə Qorqud hekayələri oğuznamənin bir qismidir, "Oğuznamə" də oğuz türklərinə aiddir".

Bartoldun türkmən və qırğızların yaddaşında Qorqudla bağlı xatirələrin müstəqil bir mənəbədə gəlməsi mülahizəsi ilə, Qorqud xatirələrinin qırğızlara türkmənlərdən keçməsi fikri ziddiyyət təşkil edir. Əgər qıdanın mənəbəyi vahiddirsə birindən digərinə keçmə ola bilməz. Bu vahid mənəbədə qidalanan mənəvi dəyərlərin yaşam və inkişaf prosesinin nəticəsi olmalıdır. Onu da əlavə edək ki, harada, hansı türklərdə yaşamasından asılı olma-yaraq Qorqudlar bir mənşədən olan mənəvi toxumun məhsulu idi. Görüldüyü kimi, Bartold ziddiyyətli olsa da, Qorqudların vahid mənşədən doğulması mülahizəsi ilə çıxış etsə də, onları doğuran və yaşadan səbəblərdən bəhs etmir. Türk mənəviyyəti zaman-zaman qidalandırtıb yaşadan səbəbləri aşkarlamaq üçün Ə.Abid özü bir zəka gərginliyi ilə milli mənəviyyət tariximizin ən dərin qatlarını aşkarlamağa, mənəvi varisliyi bərpə etməyə məhkum edir. Qorqudların yaranış səbəblərini aşkarlamaq üçün tarixin dərinliklərinə baş vuraraq insanlığın mənəvi-sosial, iqtisadi-siyasi təkamülünü mənəbələr əsasında sistemləşdirir və təsəvvüründə canlandıraraq yazır: "İqtisadi həyatın inkişaf etmədiyi ibtidai cəmiyyətlərdə böyük təşkilatçılıqlarla təbariz edən zəkalar, o cümlədən, qəhrəmanlar, cəmiyyətin fəlsəfəsinə görə böyük məziyyətləri olan padşahlar, mühüm rollar oynamış alim və şairlər xarüquladə, daha doğrusu məvəyarı bir qüvvət kibi təsir yapırdı. Sınırları üzərində rişələr duyan əvəm, öz məxiləsi sayəsində bu həqiqi insanların məziyyətlərini daha çoxaldır və onları daha mübalighəli bir surətdə göstərirdi. O qədər ki, zaman keçdikcə, nəsil dəyişdikcə bu həqiqi hüviyyətə malik olan adamlar tamamilə ziyalı bir mahiyyət almış olurdu. Böylə bir şəkil alanlardan bizə qədər bir iz qalmışsa və yaxud tarixi mənəbələr onun haqqında vəsiqələri havisə, o vaxt xəyallar arasından böylə şəxsləri seçmək qolay olur; əgər bu vəsiqələr mövcud degil isə ədəbiyyat tarixi onlar haqqında yaşayan xatirələrə, rəvayətlərə qolaylıqla inanamaz".

Şərhinə davam edən Ə.Abid yazır: "Pək inanılmayacaq dərəcədə şəxsləri bəzəyən əvəm, məxiləsi bir şəxs haqqında əfsanə uydurarkən, zəbeini həqiqətdən yaşamış olan adamlardan almayırımı? Məsələ, biz biliyoruz ki, məşhur "Leyli və

Məcnun" mənəqəbəsinin qəhrəmanı Məcnun ərəb şairlərindəndir... Əhməd Yəsovi, Yunis İmrə tarixi simaya malik olduqları halda şəxsləri əfsanə haləsi içində tamamilə gizlənməmiş kibidir. Anadolu türklərinə məşhur əfsanəvi qəhrəman Botal Qazi yenə yaşamış bir tipdir.

...Ərəb simalarından İmam Əli ilə Hüseyn birer mövcud olduqları halda haqlarında bu qədər geniş əfsanə silsiləsi uydurulmuşdur. Məşhur Nəsirəddin Xoca haqqında böyük bir mənəqəbə ədəbiyyatı yaradılmışdır...

Xalq yaradıcılığına aid bu kibi hallar düşünüləndiyi zaman Qorqudun yaşamış bir adam olduğu zəhəbi hasil oluyor. Bilxassə ki, bu gün Qorqudun qəbri də vardır".

Ə.Abid şərhinə davam edərək yazır: "Qorqudun şəxsiyyəti haqqında əfsanəvi olaraq bizə ən bol məlumat verən kitab "Dədə Qorqud"un özüdür. Bundakı mənəqəbələrdə Qorquda verilən mənəqəbələr tərtib edildiyi zaman Qorqudun iki mühüm sifət sahibi olduğu meydana çıxar: birisində ötdə-bərdə qopuz çalaraq qəhrəmanlar və xanlar bəylər haqqında hekayə düzüb-qoşan bir ozan: məddah, müğənni; ikincisində xalqın, hətta rəislərin hörmət etdiyi, dinlədiyi əql və mühakimə sahibi bir şeyxidir".

Beləliklə, Ə.Abid "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Qorqudun tayfa başçıları, oğuz qəhrəmanlarından tutmuş, heç kəsə sayğı göstərməyən Dəli Qarcar, hətta insan öti ilə qidalanan Təpəgözün də sözünü, məsləhətini dinlədiyi, oğuzların müşkülünü həll edən, cocuqlarına ad verən və s. sifətlərindən bəhs edərək onun mahiyyətini aşağıdakı kimi ümumiləşdirir: "Əski ozanların sifət və mahiyyətləri düşünüləcək olursa, yuxarıda göstərilən səbəblərin həpisi bir insanda toplanırdı. Ozanlar yalnız dərəbəglərin məddahi, çalğıçısı, müğənnisi degildi, onlar eyni zamanda xürafət nəşr edən bir ruhani, kəramət satan bir mixbəm mahiyyətdə idi. Bu cəhətdən kitabda mühakimə və dərayəti sayəsində Qorquda verilən həkim və müşavirlik sifəti də ozanların məziyyətlərindəndir. Buna görə kitabın verdiyi müxtəlif sənətlərdən Qorqudun bir ozandan (şair - molla) başqa bir şey olmağı görünüyör".

Qorqudların əfsanəvi şəxsiyyətlər olması ilə bərabər, mənəbələr tarixi şəxsiyyət olan Qorqudlar haqqında olan məlumat verir. Onlar ümumi mahiyyətə malik olmaqla bərabər, fərqli sifətlərə malik olmasından bəhs edən Ə.Abid yazır: "Tarixi mənəbələrin də Qorqudun nüfuzu haqqında az-çox məlumat vermələri onun tamamilə yaşamış bir şəxsiyyət olduğu haqqında mənfi fikirləri cərh ediyör. Bilxassə "Cəmə-Ət təvarix"i Saci Rəşidəddin əl-Təbib, Qorqudun Qaraxoca adında bir zatın oğlu olduğunu qeyd ediyör. O halda şair, həkim, şeyx, molla, çalğıçı, dərəbəglək məddahi və oğuznamə müğənnisi sifətlərini həvi olan bir ozan şəklinə qəbul ediləcək".

İlahi ruha qovuşduğundan böyük zəka gücünə malik düzləri cəmənzər edən, bağları, meşələri çiçəklərlə bəzəyən, quşların, bülbüllərin cəhcəhi ilə layla çalan, dağların ağ qar örtüyünü al-əlvən çiçəklərlə əvəzləyən, səhraları yaşıladaşdıran, bataqlıqları göyertməklə bütün həyatı canlandırın baharın yaradıcı gücünə malik Ə.Abid Qorqudun tarixi şəxsiyyət olması ilə bərabər Oğuzun yaranmasından özüni ifadə edən mənəvi dəyərlər, mənəvi-sosial sistem - ağsaqqallıq institutu olduğunu kəşf edir. "Dədə Qorqud" sözünün mənə çalarında bu ifadənin ağsaqqallıq institutu mənasını ifadə etməsi aydın görünmədədir. "Oğuznamə"lərdəki "ata", "dədə" anlayışının türklərdə "əcdad", "ata" kultu ilə yarandığı, ağsaqqal mənasında işləndiyi elmi ədəbiyyatda sübut edilmişdir; "qor" çoxmənalı söz olub, od parçasından qopmuş qığılcım, insanın ruhunda başqasına qarşı yangı, həyəcan, narahatlıq, "qut" isə qədim və müasir türk dillərində xoşbəxtlik, şərəfli, mübarək, həyat qüvvəsi mənalarda işlədilməkdədir.

(Davamı 6-cı səhifədə)

MİLLİ TARİX ELMİ MÜQƏDDƏSDİR, ONU DƏRK ETMƏK ÜÇÜN Ə.ABİD, M.Ə.RƏSULZADƏ... MƏNİMSƏNİLMƏLİDİR

(Əvvəli 4-cü səhifədə)

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, ilkin qəbilə-tayfa mərhələsində ağsaqqallıq institutu yaranarkən bu funksiyaları icra edən şəxslərə əhali tərəfindən "Şərəfli ağsaqqal", "el üçün yanan ağsaqqal" mənasında "Dədə Qorqud" adı, titulu verilmişdir. Müəyyən müddətdən sonra bu institut "Dədə Qorqud" adlanmış, bu funksiyaları icra edənlər fəxri "Dədə Qorqud" ləqəbi daşımışlar, sonralar isə xalq Dədə Qorqudu fəxri ad kimi övladlarına verərək yaşatmışlar. Dədə Qorqud adı iki xətə, ağsaqqallıq institutunu icra edən şəxslərə xalq tərəfindən verilən titulu, ləqəb olaraq, ayrı-ayrı şəxslərin övladlarına verdiyi ad olaraq yaşanmışdır.

Hörmətli oxuc, yuxarıda göstərdiyim kimi, 20 ildən artıq "Kitabi-Dədə Qorqud" sevgisi ilə yaşasam da, əsəri elmi səviyədə birmənalı dərk edə bilmədiyimi nəzərə alıb, bu mövzuda heç nə yazmadım. Özümü "Kitabi-Dədə Qorqud"u dərk etmə səviyyəsinə çatdırdıqdan sonra dastanı araşdırmağa başladım. "Dədə Qorqud oğuznamələrinin yaranma tarixi və digər oğuznamələrlə paralellərin dövrü və səbəbləri" (B., 2007) əsərimi yazarkən Qorqud çoxluğu ilə rastlaşdım, sualdan yan keçmədim. Onu cavablandırmaq üçün yetərincə axtarış aparmalı oldum, "Dədə Qorqud"un ağsaqqallıq institutu olduğunu müəyyən etdim.

Bu əsərimi yazarkən mən Ə.Abidin ancaq yuxarıda bəhs etdiyim iki məqaləsi ilə tanış idim. Bu günlərdə Ə.Abidin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" (B., 2016) əsərini oxuyarkən dərin peşmançılıq hissi keçirdim. Çünki, bu əsərlə tanış olsaydım, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı ilə bağlı tədqiqatları daha yüksək səviyyədə ola bilərdi. Qorqudşünaslıqda "Dədə Qorqud" sözünün ilkin mənə çalarında şərhli və "ağsaqqallıq institutu" termini ilə ifadə olunması mənə məxsusdur. Lakin "Dədə Qorqud"un bir sosial institut mahiyyəti kəsb etməsini qorqudşünaslıqda ilk dəfə çox yüksək, elmi səviyyədə əsaslandıran Ə.Abidir. Ə.Abidin tədqiqatları zamanı "ağsaqqallıq institutu" termini işlənməmiş, problemi ümumi sosial hadisə kimi çox əhatəli səviyyədə izah etmişdir.

"Oğuznamə"nin Azərbaycan variantı "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında oğuzların bir etnos olaraq ilk dəfə tarix səhnəsinə çıxması Dədə Qorqud - ağsaqqallıq institutu, adət-ənənəsilə idarə olunması Ə.Abid tədqiqatlarından qırmızı xətlə keçir; sətirlərin müəllifinin araşdırmalarında "Dədə Qorqud oğuznamələrinin yaranma tarixi və digər oğuznamələrlə paralellərin dövrü və səbəbləri" (B., 2007), "Türk mənəviyyatı tarixində "Oğuz xaqan" və "Kitabi-Dədə Qorqud dastanları" (B., 2015) kitab və monoqrafiyada və b. məqalələrində Ə.Abid mövqeyinin obyektivliyi bütövlüklə təsdiqlənir.

Ağsaqqallıq institutu kollektiv zəkadan doğan, bir nəfərin bütünlüklə mənimsəməyə və yaradıcılıqla işlədə, təbii edə bildiyi tənzimləmə, mənəvi dəyərlər sisteminin adı ənənəyə çevrilməsi idarəçiliyi üsuludur. Anaxaqanlıqdan ataxaqanlığa keçən prosesində formalaşan, etnik simanı verən mənəvi dəyərlərin doğurduğu refleksiya, onun doğurduğu mənlik şüuru öz növbəsində etnik varlığın doğurduğunu təcəssüm edirdi. Bu da mənəvi-bədii yaradıcılıq əfsanə, nağıl, rəvayət janrından, şəxsiyyətdən, etnosun varlığını, onun mənəvi dünyasını əks etdirən yeni dastan janrını - "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını doğurdu, yaradı. Bütün bunları nəzərə alan Ə.Abid yazır: "Əski türklər arasında iki kitab var. Bunlardan biri "Ulu xan Bitikçi" deyilən kitabdır ki, bunun mənası Böyük Xan Ata kitabı deməkdir. Bu kitab ilə moğollar və qıpçaqlar iftixar edirlər və onlarda bu kitab çox hörmətlə tutulmaqdadır. Bu kitab moğolların yaradılışları başlanğıcından bəhs edir, moğol və

qıpçaqların "Ulu xan Bitikçi" kitabı olduğu kimi o biri türklərin də "Oğuznamə" adlı kitabları vardır. Bu kitab türklərin arasında çox məşhurdur. Mənim hər iki kitab haqqında biliyim vardır. Bu isə türk xalqının tarixini çox gözəl bildiyimi göstərdiyindən bu xalq haqqında verdiyim məlumatın doğruluğunun təsdiqi üçün kafidir".

Anaxaqanlıq qəbilələrinin ataxaqanlığa keçid və ataxaqanlıq dövründə etnik mənlik şüuruna yiyələnməklə tayfa və tayfa ittifaqları kimi formalaşması, onların başqalarından fərqli özünəməxsusluqlarını əks etdirən dastanların yaranması müasir dünya tarixşünaslığında rəhbər tutulan elmi mövqə olduğundan məlumat verməmişəm. XX əsrin 30-cu illərində kommunist Rus imperiyasının etnos nəzəriyyəsinə qadağan etməsi ilə bu mülahizə tarixşünaslıqdan çıxarıldı; 50-ci illərdə kommunist Rus imperiyasına məxsus formada bərpə olundu. Əsarət altına salınmış xalqlardan milli mənlik şüuruna malik tarixçilər bundan xalqlarının öldürülməkdə olduğu mənəvi dəyərlərini qorumağa istifadə etdilər. Azərbaycan sovet tarixşünaslığında milli mənlik şüuru - dəyərlər sisteminin 1988-ci ildə başlayan milli-azadlıq hərəkatı zamanı Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığı ilə bağlı bəhs olunmağa başladı. Hazırda Azərbaycan tarixinin XIX əsrin sonu - XX əsr AXÇ dövrü ilə bağlı bəhs olunur. Azərbaycan sovet tarixşünaslığında e.ə. IV minilliyin sonu - III minillikdən başlayan, xalqımızın təşəkkülü, yaşam və inkişafının nüvəsi etnik mənlik şüurundan XIX əsrin üçüncü rübünə kimi bəhs olunmur. Mənbələrdən məlum olduğu üzrə oğuz türkləri etnos olaraq tarix səhnəsinə çıxdığı çağdan yaranış dastanı kimi qiymətləndirdikləri "Oğuznamə"ləri olmuşdur. "Oğuznamə"ləri, onun Azərbaycan variantı "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını milli yaranış eposu kimi elmi səviyyədə əsaslandıran və qiymətləndirən böyük vətənpərvər, böyük alim Ə.Abidir.

Sətirlərin müəllifi etnosun ilkin təşəkkülü və milli inkişafın əsası olan bu nəzəriyyəni "Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi" (B., 2007) "Dədə Qorqud oğuznamələrinin yaranma tarixi və digər oğuznamələrlə paralellərin dövrü və səbəbləri" (B., 2007), "Türk mənəviyyatı tarixində "Oğuz xaqan" və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları" (B., 2015), kitab və monoqrafiyaları, "Etnosun ilkin təşəkkül mərhələsi və terminologiyası" (Müasir fəlsəfə: idrakın ən yeni istiqamətləri) (B., 2014); "Dədə Qorqud" dastanında zaman oxu müstəvisində mifoloji təfəkkürün mərhələləri" (Mədəniyyət: Postqeyri - klassika və postmodernizm dövrü) (B., 2015) adlı iri həcmli məqalələrində ən kiçik detallarına qədər əsaslandırılmışdır. Təbii ki, Ə.Abidin yaradıcılığını mənimsəmiş olsaydım, əsərlərim tamamilə başqa səviyyədə olardı.

Təəssüf ki, dünyanın ən qabaqcıl ölkələrində, tarix elmində birmənalı qəbul və təbiiq olunan, postsovet ölkələrində kütləvi istifadə olunan bu nəzəriyyədən tariximizin tədqiqi və yazılışında istifadə olunmur. Hansı ki, bunun üçün Avropaya getməyə ehtiyac yoxdur. Bu elmi nəzəriyyənin müddəaları tariximizi süni, uydurma, saxta konsepsiyalardan xilas edər, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını "Ana Kitab" kimi öz tarixini yerinə qoyar. E.ə. IV minilliyin sonu - III minillikdə Aratta, onu əvəz edən Lullubu, Kutu, ilk dövlət qurumları, e.ə. I minillikdə Manna, Midya, Atropatena, Alban dövlətlərini yaratmış xalqın "Ana Kitabı"nın VII əsrdə yaranması "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında təsvir olunan mənəvi-sosial inkişafa zidd olmaqla, milli inkişafın qanun və qanunauyğunluqlarına da ziddir. Bilərəkdən və ya bilməyərək kommunist sovet Rus imperiyasının tariximizə təbiiq etdiyi konsepsiyanın müdafiəsidir.

Ə.Abid "Oğuznamə" türklərin yaradılışları başlanğıcından bəhs edir" yazarkən "türk xalqlarının tarixini çox gözəl bildiyini", bu fikri deməsi üçün kafi olduğunu xüsusi vurğulaması təsadüfi deyil, "tarix insan üçün həmişə aydın olan keçmiş, bu keçmişin mənimsənilməsidir" elmi mülahizəsini sanki Ə.Abidin şəxsinə müəyyənləşdirilmişdir. Böyük alman mütəfəkkiri K.Yaspers yazır: "Biliyə canatma kor-koranə yox, hər şeyi görə-görə, əzab çəkib dözən və yaşayan, bilən şəxsin bu azadlığı əsla aqressivlik, hakimiyyət əzmi deyil, tam başqa bir şeydir. Bu ağıllıq əzmi hakimiyyətə canatma yox, daxili zərurətdir. Məhz bu şüur azadlığı üzündən alim gerçəkliyi varlığın əsl şifri kimi tam dərk edə bilər". Sözüünə davam edən böyük mütəfəkkir xüsusi vurğulayır: "Elm çox az insana müyəssər olmuşdu... elm insan ləyaqətinin insürüdür".

Klassik alman fəlsəfəsinin banisi Hegel tarixi tədqiqatın həqiqi elmi mahiyyət kəsb etməsi üçün onu yazan tarixçidə xüsusi təfəkkür səviyyəsinin olmasını vurğulayaraq yazır: "Ruhdan məhrum seyr yalnız predmetə münasibətdə dışarı qalan hissi şüurdur. Ruhlanmış, həqiqi seyr isə əksinə, predmetin substansiyasını bütöv təamlığı ilə tutur. Məsələn, istedadlı tarixçinin canlı seyri qarşısında onun təsvir etməli olduğu durumlar və olaylardan ibarət bir bütöv durur; məsələn, tarixi təsvir etmək qabiliyyəti olmayanlar xırdalıqlar üzərində dayanır və onların arxasından substansionalı diqqətdən qaçırır. Ona görə də elmin bütün sahələrində - eləcə də fəlsəfədə predmetin seyrindən çıxış edərək danışmağın tələb edilməsi ədalətlidir. Bunun üçün tələb olunur ki, insan özünün predmetə olan münasibətini müəyyənləşdirsin, öz ruhundan, qəlbindən və hisslərindən, qısaca desək, özünün bütün varlığından çıxış edərək predmetin özünün mərkəzində durub ona özünü açmağa imkan versin. Yalnız predmetin substansiyasının seyri onun haqqındakı təfəkkürün təməlinə - həqiqət zəminindən uzaqlaşmadan möhkəm durduqda bu substansiyada olan xüsusiyyətin gözəndən keçirilməsinə doğru irəliləməyə olur, ancaq həqiqi təməldən ayrıldıqda boş sözlər keçirilir".

Sanki bu böyük alman mütəfəkkirləri elm, tarixçi və ümumi tədqiqatçı keyfiyyətlərini Ə.Abidin müşahidəsindən kəşf etmişlər.

Həqiqətin etirafı vicdani hərəkət olub, haqqa can atmadır. Azərbaycan Tarix Qurumunun etiraf etdiyi bu həqiqətin aradan qaldırılmasında hər bir azərbaycanlı maraqlı olmalıdır. Hər bir azərbaycanlının bu işdə iştirakı mümkün olmasa da, elmi-idrak və milli düşüncə sahiblərinin iştirakı zəruridir. Bu etirafın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bizə Azərbaycan tarixi məfhumu altında deyilənlər elm-həqiqət, bunu bizə aşılayan alim olmamışlar. Neçə illər Azərbaycanda tarix elminə rəhbərlik etmiş, yüzlərlə aspiranta elmi dərəcə almaq üçün rəhbərlik etmiş şəxslər indi tariximizin elmi səviyyədə yazılması üçün Avropada bu elmin nəzəriyyəsini öyrənmək üçün xarici dil bilən gənc axtarışına düşüblər. Əlbəttə, nəinki Avropa, bütün dünyanın tarixini, bu sahədəki elmi-nəzəri bilikləri mənimsəmək qədər faydalı heç nə ola bilməz. Yuxarıda məlumat verdiyimiz kimi, ictimai fikir tariximiz ATQ-nin dediyi qədər kasıb deyil. Xalqımız bəşərin fəlsəfi fikir tarixində qabaqcıl yer tutulardandır. Azərbaycan sovet tarixçi nəslə bu elmi-mədəni-mənəvi irsi dəyərləndirməmişlər, göründüyü kimi başqalarının qapısına getməyə hazır dirlər, ancaq milli-elmi fikir tariximizin qapısına getməyə lüzum görmürlər. AMEA Tarix İnstitutu A.A.Bakixanovun adını daşısa da, ATQ-nin məruzəsindən göründüyü kimi tarixin dərkində, qiymətləndirilməsində onun metodu hələ mənimsənməyib.

Yuxarıda məlumat verdik ki, hələ XX əsrin əvvəllərində Ə.Abid oğuzların "Oğuznamə"ni zaman-zaman yaddaşların-

da yaradılış dastanı kimi yaşatmasını elmi-tarixi faktlarla əsaslandırdı. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını Azərbaycan türklərinin yaranış dastanı olduğunu elmi əsaslarla sübut etdi.

Maraqlıdır, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi zamanı dastanın VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII əsrlərdə yazıldığı iddia edən tarixçi, dilçi və filoloq - bir nəfər də olsun (nəzərə alsaq ki, bu tarixlərin əksəriyyəti doktorluq dissertasiyasında irəli sürülmüşdü) "elmi mövqə"yini müdafiə etmədi. Yekdilliklə dastanın VII əsrdə yaranmasını "elmi əsaslarla sübut etdilər". Bu alimlərin heç biri tədqiqatlarında Ə.Abidin və Ə.Sultanlının "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının yaranma tarixi haqqında mövqələrini münasibət göstərməmişlər. Bir dəfə də Ə.Abidin adını çəkmədən onun dastana aid "yaranış dastanı" ideyasını "Ana Kitab" adı ilə dövrəyə gətirdilər. Ə.Abidin xalqımızın etnogenezi, mənşəyi, ilkin təşəkkülü haqqında fakt və elmi mülahizələrlə sübut etdiyi tarixi elmi əsaslardan məhrum edərək uydurma vəziyyətə saldılar. Yaşanmış olduqları sovet ənənəsi ilə tarixə, fakta məhəl qoymadan Arattadan başlayan 3700 illik dövlətçilik tarixinə malik bir xalqın "Ana Kitabı"nın VII əsrdə yaranması kimi tarixdə olmayan, elmə və məntiqə sığmayan fikir ortaya atdılar.

Böyük fransız mütəfəkkiri Qustav Le Bon yazır: "Böyük tarixi hadisələr insanların şüurunda görünməyən dəyişikliklərin yalnız görünən nəticələridir. Lakin bu dəyişikliklər çox az olur, çünki hər soyda ən möhkəmi onun şüurunun irsi bünövrəsidir". Etnik-millirsi bünövrəni, ideyanı böyük alman mütəfəkkiri K.Yaspers "bir dəfə qoyulmuş əsas" adlandıraraq yazır: "Tarixdə izsiz itmək yox, insan varlığına öz töhfəmizi vermək istəyiriksə,artıq bir dəfə qoyulmuş olanla əlaqə saxlamağımız əsasdır".

Bu gün qarşımızda duran ümdə vəzifə - alim və vətənpərvər Ə.Abidin etnik-millirsi yaranış dastanı kimi qiymətləndirdiyi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının elə həmin mənəni ifadə edən "şüurun irsi bünövrəsi"ni, mənəviyyatın "bir dəfə qoyulmuş əsası"ni xalqımızın şüuruna aşılacaq. Sıfı cəmiyyətin adi elementi olmayan, hərbi demokratiya inkişafı səviyyəsində, ilkin etnik-mənlik şüurunu təcəssüm etdirən "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 3700 illik dövlətçilik və sıfı cəmiyyət tarixi olan bir xalqa "Ana Kitab" kimi şamil etməyin yaxın zamanlarda tarix elminin utandırıcı səhifəsi kimi qiymətləndiriləcəyinə heç bir şübhə yoxdur.

Cəsərat və məsuliyyət hissi ilə bildiriməm ki, Ə.Abidin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi" (B., 2016) əsəri milli tariximizin, eləcə də ədəbiyyat tariximizin yazılması üçün əsas kimi götürülə bilər və götürülməlidir. Ə.Abidin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi" (B., 2016) əsərinə qabaqcıl dünya elmi səviyyəsindən yanaşıqda müəyyən boşluqlar və yanlışlıqlar var ki, bu da onun elmi-nəzəri səviyyəsindən doğmayıb, həmin dövrdə tariximizin arxeoloji tədqiqi və dövrləşdirilməsi, eləcə də dünya elmində bir sıra elmi-nəzəri müddəaların olmamasından doğmuşdur.

Yeri gəlməşkən, ATQ-nin tədqiqi üçün elmi-nəzəri müddəaların olmaması ələcsizliyindən formasyon, sivilizasyon və sağlam fikir kimi nəzəriyyələrə müraciət etmək məcburiyyətində olmasına cavab olaraq bildiriməm ki, tarixin dərkini, qiymətləndirilməsi və yazılması üçün ictimai fikir tariximiz yüksək səviyyəli elmi müddəa və mülahizələrə malikdir, bundan əlavə Azərbaycan tarixinin obyektiv elmi səviyyədə qiymətləndirilməsi, yazılması üçün Avropada mövcud olan bütün elmi-nəzəri konsepsiyalar birlikdə M.Ə.Rəsulzadənin elmi-nəzəri müddəalarını əvəzləyə bilməz.

Xəliyəddin Xəlilli